

СУТНІСТЬ ТА НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА

Обґрунтовано необхідність реформування вітчизняного ринку творів мистецтва. Визначено основні проблеми його функціонування. Проаналізовано зарубіжний досвід в проведенні реформ на арт-ринку. Наведені пропозиції щодо реформування ринку творів мистецтва в Україні з метою його інтеграції до міжнародного.

The necessity of reforming the domestic art market is substantiated. The main problems of its functioning are defined. The international experience of reforming the art market is analyzed. The recommendations concerning the domestic art market reforming are given in order to integrate it into the international one.

Розвинутий арт-ринок вважається «візитною картою» будь-якої країни, важливою складовою її іміджу й туристичної привабливості. На сьогодні існує *необхідність* інтеграції вітчизняного ринку творів мистецтва до світового, з метою поглиблення, з одного боку, міжкультурного обміну, з іншого – забезпечення можливості здійснювати альтернативні інвестиції з арт-активами в глобальному масштабі. По-третє, відкриття вітчизняного арт-ринку дозволить підвищити вартість українських творів мистецтва на світових аукціонах, які, на думку фахівців, порівняно з російським та західним ринком недооцінені в середньому на 100-200%. До того ж, розвинутий вітчизняний арт-ринок може стати рушієм створення позитивного враження про Україну як місця проведення майбутнього чемпіонату з футболу Євро-2012. Водночас, вітчизняний арт-ринок стикається з цілим рядом проблем та бар'єрів, що перешкоджають його успішному розвитку. Усе зазначене *актуалізує* необхідність здійснення реформ на ринку творів мистецтва України.

Мета статті – обґрунтувати необхідність здійснення реформ на вітчизняному ринку творів мистецтва та навести пропозиції щодо їх змістовної складової.

Будь-який інвестиційний ринок – це складна система, основною функцією якої є балансування інтересів покупців і продавців. Ця система традиційно описується як поєднання законодавчого (в тому числі й у сфері податків) середовища, торговельної інфраструктури, а також інформаційного поля. За цими сферами, на нашу думку, й потрібно здійснювати реформування вітчизняного арт-ринку. Чим ефективніше влаштований ринок, тим менші затрати його учасників на трансакційні витрати і частка комерційної вигоди посередників, з одного боку, і тим більшу

вигоду ринок приносить інвесторам (покупцям арт-активів) і емітентам (виробникам творів мистецтва, тобто митцям, галереям, музеям) об'єктів інвестицій, що обертаються на ринку (арт-активів) – з іншого боку.

Натомість в Україні існує цілий ряд проблем, що перешкоджають успішній інтеграції вітчизняного арт-ринку до світового та інвестиційним процесам на ньому. За словами директора Асоціації арт-галерей України В.Хаматова, держава проводить слабку політику в сфері культури і зовсім ніякої в арт-бізнесі [1].

Найгострішими на вітчизняному арт-ринку є митні проблеми. Перевезення творів мистецтва через митний кордон України регулюється низкою законів, зокрема, «Про митний тариф» та «Про податок на додану вартість». Визначені, як «товар», художні активи обкладаються високим митом. При цьому кожен твір, що перетинає кордон з метою участі в торгах на міжнародному аукціоні, може бути перевезений тільки тоді, коли її власник сплатить при митному оформленні 20% від вартості цього твору, вказаної в каталозі аукціону. Якщо ж робота не буде продана за кордоном, то при її поверненні в Україну власник повинен буде сплатити ще 40% від її митної вартості. Отже, загальні витрати фактично складуть 60% від ціни активу. Водночас, це блокує і проведення мистецьких ярмарок на території нашої країни, аналоги яких є надзвичайно популярними на міжнародному ринку творів мистецтва (Art Basel, Венеціанське бієннале тощо).

Якщо Основи законодавства про культуру, прийняті у 1992 р., передбачали пільгове оподаткування у сфері культури, зокрема, щодо сплати ввізного мита, митних і акцизних зборів, ПДВ при ввезенні творів мистецтва на митну територію України [2], то у новій редакції Закону України «Про культуру» відсутні будь-які положення щодо пільгового оподаткування [3]. В такій ситуації український ринок творів мистецтва давно відчуває дефіцит товару, в Україну фактично не надходять культурні цінності з-за кордону.

Високі митні бар'єри поєднуються із складною процедурою перетину митного кордону України. Як показав експеримент з розмитнення твору мистецтва, проведений представницею аукціонного дому «Корнерс» О.Сагайдак, порядок ввезення в Україну картини, придбаної на аукціоні за кордоном, виглядатиме наступним чином:

1) за встановленою процедурою надати на митниці відомості про місце та суму покупки (задекларувати);

2) надати квитанцію (інвойс), де зазначена вартість, сплачені податки, а також митний збір. Якщо вартість твору не перевищує 1000 євро, то сплачується лише ввізне мито в розмірі 40%;

3) якщо вартість твору перевищує 1000 євро, він підлягає розмитненню за складнішими правилами, для оформлення необхідних документів необхідно найняти митного брокера, а твір тим часом зберігати на митно-ліцензійному складі за відповідну плату;

4) перекласти українською мовою інвойс та оформити довідку про те, що картина не перебуває в міжнародному розшуку;

5) сплатити 20% податку на додану вартість;

б) продовжити процедуру розмитнення на Київській центральній спеціалізованій митниці, створеній у 2008 р. для певної категорії товарів. На ній, крім інвойсу, вимагається ще й експертна оцінка картини [4].

Водночас, у вітчизняному законодавстві, що регулює арт-ринок, є багато суперечностей. Суперечливими між собою є окремі нормативно-правові акти стосовно ввезення та вивезення творів мистецтва з території України (зокрема, Наказ міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення»). Відповідно до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», заявлені до ввезення культурні цінності підлягають обов'язковій державній експертизі. Водночас, не встановлено основних принципів, правил, вимог та чітких критеріїв проведення комерційної експертизи твору мистецтва, експертного висновку. Експерт приймає рішення і видає експертний висновок одноосібно. Якщо він визнає твір таким, що може бути занесений до Державного реєстру національної культурної спадщини, його неможливо буде вивезти з країни. Це створює певні передумови для зловживань і корупційних схем у цій сфері. Для прикладу, на міжнародному арт-ринку для атрибуції картин В.Ваг Гога необхідний висновок шести експертів, що спеціалізуються на його творчості.

Рішення про можливість вивезення / ввезення твору мистецтва з території України надається його власнику протягом 1 місяця з дня офіційного надходження відповідного клопотання [5, с.12]. Такий тривалий час значно ускладнює мобільність і гнучкість функціонування ринку творів мистецтва. Як показує практика, на арт-ринках розвинутих країн дана процедура є набагато коротшою. Так, для декларації твору мистецтва вартістю понад 10 тис. дол. на кордоні США-Канада потрібно витратити 1 год., а для картин, що продаються на аукціоні – 15 хв.

Регулювання перетину культурними цінностями кордону України є викривленим. З одного боку, вивозити їх можна без сплати будь-якого мита, а ввозити не вигідно у зв'язку із високим митним бар'єром. Загальні витрати українського інвестора, що придбав твір за кордоном, на сплату мита, транспортування, страхування можуть перевищити половину вартості самого твору. Таке інституційне середовище сприяє тінізації ринку, торгівлі творами мистецтва на онлайн-аукціонах, за участю анонімних покупців та дилерів із приховуванням реальних цін угод.

До того ж, в українському законодавстві не визначений статус приватного колекціонера, хоча саме він є основним учасником ринку творів мистецтва. В таких умовах вітчизняні колекціонери, купуючи арт-активи на зарубіжних аукціонах, не ввозять їх до України, а віддають перевагу зберіганню за її межами.

За аналогією з традиційними інвестиційними ринками, для того, щоб арт-ринок став ефективним, необхідно, щоб він був прозорим, ліквідним, доступним і надійним. Однак саме у цих сферах вітчизняний арт-ринок має певні недоліки. Інвестиційна діяльність на ньому характеризується високими ризиками, пов'язаними із визначенням справедливої ціни твору мистецтва і його ліквідністю. До проблем українського арт-ринку слід також віднести:

- неструктурованість ринку. Похідною від даної проблеми є відсутність спеціалізованих баз даних, які б дозволяли відстежувати цінові тенденції на вітчизняному мистецькому ринку;

- нестача необхідної інфраструктури (аукціонних домів, фахівців з консультування, оцінки і страхування на арт-ринку, асоціацій арт-дилерів, художніх пайових інвестиційних фондів тощо). В Україні бракує кваліфікованих експертів з оцінки – близько 30 з антикваріату і лише 5, що спеціалізуються на сучасному мистецтві. Для порівняння, експертизу культурних цінностей для однієї лише страхової компанії AXA Art здійснюють понад 50 власних оцінщиків по всьому світу. Окрім нестачі відповідних фахівців, некоректними є самі підходи до оцінки художніх активів. В Україні вона проводиться з позицій нематеріальних активів. Однак таке ототожнення вважаємо невірним, оскільки такі твори, як картини та скульптура, мають матеріальний характер, і лише частина їхньої справедливої вартості визначається нематеріальними факторами. З проблем оцінки впливає проблема страхування предметів мистецтва, на якому в Україні спеціалізується лише одна компанія. Недоліком є також відсутність єдиної бази даних музейних цінностей, що знаходяться в розшуку;

- тінізація ринку, закритість інформації щодо здійснених операцій з купівлі та продажу творів мистецтва.

Така ситуація значно перешкоджає інтеграції України до міжнародного арт-ринку, обмежує культурний обмін між країнами та стримує популяризацію українського мистецтва за кордоном.

Названі проблеми супроводжуються перешкодами для реформування арт-ринку як з боку самої держави, так і з боку посередників. Так, фактична політика держави та фінансованих нею музеїв і галерей полягає в скуповуванні світових шедеврів. На цьому ґрунті держава, яка зазвичай є природнім регулятором інвестиційних ринків і основним учасником процесу їх вдосконалення, не виявляє інтересу до формування прозорого ринку творів мистецтва, оскільки не лише не збирається продавати на ньому належні їй твори, але й зацікавлена в їх скуповуванні за якомога нижчими цінами.

Відсутність публічно доступних джерел інформації про реєстри предметів мистецтва, низька якість цінової інформації, додаткові витрати на встановлення достовірності шедеврів, анонімність продавців і покупців – усі ці фактори вигідні професійним посередникам на арт-ринку. Це створює перебільшену важливість їх участі в процесі інвестування у предмети мистецтва і виправдовує надвисокий рівень їх винагород порівняно з комісійними аукціонних домів [6, с.19]. Тому фактично в реформуванні ринку творів мистецтва зацікавлені лише дві групи його суб'єктів – покупці арт-активів (колекціонери, інвестори, арт-фонди) та самі виробники цих благ (митці).

У процесі реформування ринку творів мистецтва доцільно звернутися до зарубіжного досвіду проведення реформ у цій сфері, в першу чергу тих, які є лідерами за часткою на даному ринку (Великобританія, США, Франція, інші країни ЄС, Китай) і країн, які мають подібну до України модель даного ринку (Росія).

Зокрема, у Франції, яка має найстаріший ринок творів мистецтва в Європі, Міністерство культури отримує одні з найбільших дотацій з боку держави на розвиток цього ринку. Це пояснюється тим, що пріоритетним видом бізнесу в країні є туризм, успішність якого безпосередньо пов'язана із інвестиціями в мистецтво. На відміну від України, у Франції (як і в інших країнах ЄС, США та Японії) фахівці, що проводять експертизу арт-активів, повинні отримати відповідну ліцензію на право здійснення такої діяльності і несуть юридичну відповідальність за її результати.

Певне реформування на арт-ринку Франції планувалося у 2011 р. Однак, враховуючи його можливий негативний вплив на функціонування даного ринку, законопроект було відхилено. Реформа стосувалася податку на великі статки (майна вартістю понад 1 млн. 200 тис. євро) (ISF). В розрахунок цього податку було запропоновано включити і твори мистецтва. Такі зміни примусили б приватних колекціонерів приховувати свої колекції. Однак поправка щодо врахування в податку арт-активів була відхилена, 90% депутатів парламенту проголосували проти. Свою оцінку даній реформі дав фахівець з оцінки творів мистецтва аукціонного дому Друо в Парижі К. Жорон-Дерем: «Дана поправка завдасть шкоди і продавцю, і покупцю, і навіть державі...Ще до того, як придбати твір, колекціонер знатиме, що має заплатити податок на цей актив. Тому він віддасть перевагу придбати його за кордоном, провезти до Франції у своєму автомобілі, не декларуючи на митниці. Дана поправка завдасть шкоди і державі. По-перше, твори мистецтва зникнуть з офіційних структур купівлі-продажу, до того ж, імовірно, потроху стануть зникати з французького ринку і з'являться за кордоном» [7]. Слід зауважити, що подібний досвід реформування Франція отримала із 80-х років ХХ ст., коли твори ювелірного мистецтва почали враховувати при розрахунку вищезазначеного податку. Це призвело до того, що ювелірне мистецтво практично зникло з французького арт-ринку.

Показовим для України може стати й досвід Великобританії, яка донедавна займала друге місце в світі за часткою на арт-ринку. Успішне функціонування британського ринку творів мистецтва, процвітання найбільшого аукціону Christie's досягнуті в першу чергу завдяки впровадженню мінімальної (3% від митної вартості) ставки мита на вивезення арт-активів та нульової його ставки на ввезення.

Однак з 2006 по 2010 р. частка Великобританії на світовому ринку творів мистецтва скоротилася з 27% до 22%. Це зумовлено прийняттям у Європейському Союзі закону про право наслідування. Відповідно до нього, при перепродажі на ринку роботи нині живого чи недавно померлого митця художник або його спадкоємці мають право на отримання частки прибутку. При ціні продажу (ціні молотка) від 1000 до 50000 євро ця частка складає 4%. Вона скорочується до 0,25%, якщо вартість твору складає понад 500 000 євро. Разом з тим, сума виплати не може перевищувати 12500 євро. За оцінками фахівців, при введенні в дію у Великобританії, даний закон зачепить понад 60% угод з арт-активами на британському ринку [8]. Прийняття нового закону вплине на аукціонні доми, але найбільшої школи завдасть незалежним дилерам і невеликим галереям. Проблеми на ринку творів мистецтва зачеплять, відповідно, й суміжні галузі (в першу чергу туризм). У зв'язку з тим, що витрат можуть зазнати одразу кілька галузей, Британська федерація арт-ринку (British Art Market Federation) проводить переговори з урядом щодо зміни зазначеного законодавства до 2012 року, коли воно має бути введене в дію у країні.

В той час, як позиції Великобританії на світовому арт-ринку погіршилися, Китай зайняв у 2010 р. перше місце у світі як найбільший аукціонний ринок. Основна причина – цілковите сприяння китайським урядом розвитку даного ринку, усвідомлення того, що він може стати рушієм для покращення іміджу країни на світовій арені. Ключовими учасниками даного процесу вважаються колекціонери творів мистецтва, тому їх права закріплені законодавчо. У Китаї зареєстровано понад 100 аукціонних домів завдяки тому, що підтримка арт-ринку в цій країні має державну основу. У 2010 р. найбільші з них генерували значні прибутки: китайські філії Christies та Sotheby's – 2,47 та 2,41 млрд. дол. відповідно; China Guardian – 498 млн. дол.; Beijing Hanhai Art Auction - 256,1 млн. дол.; Beijing Council – 193,8 млн. дол.; Beijing Jiuge – 152,3 млн. дол.; Xilijng Jinshe – 138,1 млн. дол.; Beijing Highest Auctions – 103,7 млн. дол. [9].

Подібні процеси відбуваються у Мексиці та Індії. В Об'єднаних Арабських Еміратах інвестиції у західноєвропейське мистецтво закріплені програмою на загальнодержавному рівні. До 2013 року в цій країні мають з'явитися філії Лувру та Музею Гугенхайма.

У сусідній Росії також сформувався досить розвинутий ринок творів мистецтва. Зокрема, тут функціонує цілий ряд інститутів арт-ринку: Міжнародна конфедерація антикварів і арт-дилерів; Гільдія оцінщиків Міжнародної конфедерації антикварів і арт-дилерів; спеціалізовані навчальні заклади, що готують фахівців з арт-бізнесу; низка антикварних аукціонів. На особливу

увагу заслуговують розроблені у Росії інструменти аналізу ринку творів мистецтва: індикатор інвестиційного ризику на арт-ринку компанії ARTinvestment, що дозволяє страхувати ризики при капіталовкладеннях у мистецтво; арт-індекс ARTIMX, який дозволяє відстежувати тенденції на даному ринку; моделі оцінки предмету культурної цінності та предмету колекціонування. Із 2005 р. у Росії розпочато щорічний випуск довідника цін DAR (за аналогією з європейськими довідниками). Достовірна інформація щодо цін на арт-активи дозволяє постійно підвищувати їх вартість при наступних продажах, а тому арт-дилери зацікавлені в її оприлюдненні.

З 2008 р. державні музеї Російської Федерації позбавлені права видавати комерційні висновки щодо творів мистецтва від свого імені, а ці повноваження передаються приватним експертам, які можуть пройти державну атестацію для підтвердження свого професійного статусу. До 2009 р. таку атестацію пройшли понад 800 експертів з культурних цінностей. Причому за умови невірного висновку щодо твору мистецтва, експерти відтепер несуть адміністративну відповідальність, таким чином відбувається перерозподіл ризиків арт-інвестицій між ними та їх клієнтами.

Крім цього, у Росії запроваджене ліцензування підприємницької антикварної діяльності, що дозволяє розвивати цивілізований антикварний ринок. Ліцензуючи підприємницьку діяльність антикварів, держава фактично делегує приватній структурі функції державного обліку культурних цінностей, організацію їх експертизи, забезпечення їх збереженості, контроль за правомірністю передачі прав власності, включаючи відповідну перевірку, роз'яснення покупцю правил вивезення культурних цінностей. Слід також звернути увагу на застосування в Росії електронної реєстраційно-пошукової автоматизованої системи, яка включає єдину базу музейних цінностей, що знаходяться в розшуку. Дана система дає можливість скорочувати ризики викрадення творів мистецтва, які є одними з найвагоміших на даному інвестиційному ринку.

Фахівець Інституту законодавства Верховної Ради України І.Кульчій розглядає реформування як «...цілісний процес, що включає програму дій для вирішення системних проблем з метою унеможливлення їхнього виникнення у майбутньому, це цілеспрямована діяльність державного апарату щодо рішучих перетворень, результатом якої мають стати якісні зміни в системі...» [10]. Виходячи з цього, реформи на вітчизняному арт-ринку мають здійснюватися комплексно, поєднуючи реформування інституційної структури даного ринку із реформуванням його зовнішньоекономічної структури.

В Україні уже створені певні передумови для розвитку арт-ринку та його подальшого реформування. Зокрема, напрацьована певна законодавча база, створено Асоціацію арт-галерей України, функціонують аукціони. Ринок творів мистецтва в нашій країні можна розглядати як окрему галузь економіки, у ній нараховується понад 50 тис. художників, які створюють якісний продукт, тому такі реформи позитивно вплинуть на структуру економіки країни в цілому.

Перші кроки щодо реформування вітчизняного арт-ринку були здійснені у 2003 р., коли підготовлено зміни до законодавства щодо забезпечення безмитного і безперешкодного ввезення в Україну творів мистецтва, вік яких перевищує 50 років (антикваріату). Подібний законопроект уже набув чинності в Росії, однак в Україні він досі не прийнятий. У 2009 р. під час проведення круглих столів в рамках художньої виставки «Великий скульптурний салон 2009» в Українському домі, м. Київ, його учасниками було прийнято Меморандум «Про забезпечення термінових заходів щодо збереження національного культурного надбання та створення умов для просування українського мистецтва у світовий культурно-мистецький простір», однак його положення і вимоги також не були взяті до уваги органами виконавчої влади України.

Для того, щоб перетворити предмети мистецтва в Україні на привабливий інвестиційний інструмент, підвищити ліквідність та дохідність вітчизняного арт-ринку й інтегрувати його до міжнародного, реформування ринку творів мистецтва повинно враховувати наступні аспекти.

По-перше, одне з основних питань, які мають забезпечити інтеграцію українського мистецтва в міжнародний арт-ринок, є визначення чіткого порядку ввезення і вивезення культурних цінностей. Необхідним вважаємо відміну мита на ввезення творів мистецтва фізичними особами, а також максимальне спрощення цієї процедури. Це дозволить відновити в країні практику колекціонування (як це було за часів М.Терещенка, подружжя Ханенків), яка є основою розвинутого арт-ринку. Дане рішення має бути законодавчо закріплене в Митному Кодексі.

По-друге, важливим є визначення у законодавстві статусу приватного колекціонера. Для підвищення ефективності діяльності галерей як основних учасників ринку доцільним є прийняття законодавства щодо меценатства, що дозволить збагачувати музейні колекції новими шедеврами.

По-третє, необхідне впорядкування відносин між учасниками даного ринку. Важливу роль відіграло б створення професійних об'єднань учасників арт-ринку, які могли б захищати свої інтереси (за прикладом Британської федерації арт-ринку чи Міжнародної конфедерації антикварів і арт-дилерів у Росії).

Важливо запровадити ліцензування послуг з оцінки та експертизи творів мистецтва для усіх фахівців у цій сфері (не лише державних, а й приватних). При цьому потрібно передбачити відповідальність експерта за результати оцінки на законодавчому рівні. Особливу увагу слід приділити експертам із сучасного мистецтва, яких в Україні не вистачає.

Пункти пропуску через митний кордон України необхідно забезпечити фахівцями з експертної оцінки культурних цінностей. При перетині митного кордону зафіксовані випадки, коли працівники митниці конфіскували у громадян сувеніри, натомість не звертаючи уваги на вивезення з країни особливо цінних творів мистецтва без оформлених належним чином дозволів.

Поряд із ліцензуванням послуг з оцінки художніх активів має бути затверджений стандарт такої оцінки, визначені чіткі її критерії. При цьому важливо, щоби враховувалися не лише технічні й мистецтвознавчі, але й психологічні фактори ціноутворення. Адаптація зарубіжних оціночних моделей до умов українського ринку повинна базуватися на чіткому його сегментуванні, із обов'язковим виокремленням сегменту «скульптура» (враховуючи значний потенціал вітчизняних скульпторів та їхніх шедеврів для міжнародних аукціонів, а також сучасні тенденції на світовому арт-ринку). За основу можна взяти поділ міжнародного ринку творів мистецтва на сегменти, що використовується компанією Artprice при розрахунку індексів прибутковості мистецтва: а) живопис; скульптура; фотографія; рисунок; б) твори старих майстрів; мистецтво XIX ст.; модерн; мистецтво повоєнного періоду; сучасне мистецтво [11, с.52].

Так як вивезенню з України не підлягають культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання, Національного архівного фонду та Музейного фонду України, пропонуємо об'єднати їх в єдиній електронній базі даних, яку надати працівникам митниці для проведення ефективного митного контролю за переміщенням таких цінностей через державний кордон.

Враховуючи точки зору фахівців [12], а також зарубіжний досвід функціонування арт-ринку, оборот культурних цінностей має базуватися на наступних засадах:

- атрибуції. Купівля-продаж творів мистецтва, перетин ними кордону, оцінка мають супроводжуватись визначенням їх достовірності кваліфікованими фахівцями;
- обов'язкового маркування. Твори мистецтва мають певним чином маркуватися, що дозволить їх ідентифікувати і відстежувати переміщення на світовому ринку;
- облік цінностей на основі класифікації за країною походження і перебування. Це дозволить відстежити, чи перетинав твір мистецтва кордони;
- оцінка. Кожна культурна цінність має бути об'єктивно оцінена фахівцями на основі чітко встановлених критеріїв.

Підсумовуючи, зазначимо, що порядок із удосконаленням законодавчої бази, необхідно розвивати інфраструктуру та інструменти аналізу вітчизняного ринку творів мистецтва, що дозволить підвищити його доступність для інвесторів та імовірність прийняття правильних інвестиційних рішень. Основна метою процесу реформування має стати скорочення трансакційних витрат учасників арт-ринку та збагачення мистецького надбання України новими шедеврами.

Список використаних джерел

1. *Асоціація арт-галерей України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.soviart.com.ua>.*
2. *Основи законодавства про культуру // Відомості Верховної Ради. – 1992. - №21. – Ст.294.*

3. Закон України «Про культуру» // Відомості Верховної Ради. – 2011. - №24. – Ст.168.
4. Климончук О. Як я провела експеримент з розмитнення твору мистецтва [Електронний ресурс] // Уніан. – 7.09.2011. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-394673.html>.
5. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» // Відомості Верховної Ради. – 1999. - №48. – Ст.405.
6. Руководство по инвестированию на рынке предметов искусства / С.Скатурицкий, В. Кориневский, О.Яковенко и др. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 224 с.
7. Горбаневский А. Арт-рынок Франции не уйдет в тень [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russian.rfi.fr>.
8. Эстрова М. Право следования: угроза новому арт-буму или буря в стакане воды [Электронный ресурс] // ARTinvestment.RU. – 19.07.2011. – Режим доступа : <http://www.artinvestment.ru>.
9. Art Market Trends 2010 [Electronic resource] // Artprice, 2011. – Mode of access : <http://www.artprice.com>.
10. Кульчий І.О. Сутність понять «реформування» і «оптимізація» та їх застосування в системі виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>.
11. Мельник Ю. Підходи до оцінки активів на міжнародному ринку творів мистецтва // Вісник ТНЕУ. – 2010. – Вип.5-2. – С.44-53.
12. Веремий Л. Український арт-ринок – рай для спекулянтів [Електронний ресурс] // Український бізнес-ресурс. – Режим доступу : <http://ubr.ua/business-practice/innovation-in-business/art-rynok-ukrainy---rai-dlia-spekulantov-46182>.